

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/14/13-19>

Afaq Bəxtiyar qızı Nəsimova
Bakı Slavyan Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
afaqnesibova@mail.ru

XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Xülasə

XIX əsrdən başlayaraq çarizmin işğalçılıq siyasəti uzun illər Azərbaycan xalqının maarif və mədəniyyətinin inkişafına maneçilik törətmişdi. Lakin bununla belə XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda istər sənaye və təsərrüfat sahələri, istərsə də mədəniyyət və maarif sahələrində də canlanma müşahidə olunmaqda idi. Çox təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafa baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində hələ də əhəlinin əksər hissəsi savadsız idi. İbtidai savadı və peşə bilgisi olmayan əhali öz haqq və hüququnu da müdafiə edə bilmirdi. Eyni işi gördükləri halda xaricdən gələn işçilər yerli işçilərdən daha çox əmək haqqı alırdı. Buna səbəb kimi çarizmin qeyri-rus xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının savadlanmasını özü üçün böyük bir təhlükə hesab etməsi ilə əlaqədər, müxtəlif bəhanələr gətirərək hər addımbaşı milli ucqarlarda elm və savadın yayılmasına maneə törətməsi olmuşdur. Çünki sadə xalqın elm və savada yiyələnməsi onun azadlığı yolunda atılmış ən böyük addım olardı.

Açar sözlər: *maarif, savad, peşə təhsili, fəhlələr, sənaye*

Afaq Bakhtiyar Nasibova

From the history of the development of professional education in Azerbaijan at the end of the XIX – beginning of the XX century

Abstract

Starting from the 19th century, the occupation policy of tsarism hindered the development of education and culture of the Azerbaijani people for many years. However, since the end of the 19th century, there has been a revival in Azerbaijan both in the sphere of industry and economy, and in the sphere of culture and education. We note with regret that, despite economic, political and cultural development, at the beginning of the 20th century, the majority of the population was still illiterate. The population without primary education and professional knowledge could not defend their rights. Foreign workers were paid more than local workers for the same work. The reason for this was that tsarism considered the education of non-Russian peoples, including the people of Azerbaijan, a great threat to itself, and at every step prevented the spread of science and literacy in the national hinterlands, giving various excuses. Because the acquisition of science and knowledge by ordinary people would be the biggest step towards their freedom.

Keywords: *enlightenment, literacy, professional education, workers, industry*

Giriş

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda məktəb və peşə təhsilin sürətli inkişafı nəzərə çarpmaqda idi. Yeni təhsil ocaqlarının açılması, orada təhsil alanların sayının artması Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi inkişafı ilə bir başa əlaqədar idi. Çünki həmin dövürdə neft sənayesinin, gəmiçilik və ticarətin inkişafı ilə Bakı bir anda böyük sənaye şəhərinə çevrilmişdi. Azərbaycanda neft sənayesi ilə bərabər, qeyri-neft sənayesi – ayaqqabı, paltar, ipək və pambıq parçalar, mahud, keçə, kəndir, dülgərlik, xarratlıq, xamıtcılıq, dulusçuluq və başqa sahələrin də inkişafı burada çalışan ixtisaslı kadrlara böyük ehtiyac yaratmışdı. Məhz bu tələbat peşə məktəblərinin açılmasına təkan vermişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yüngül sənaye sahələri təkcə paytaxt Bakıda deyil, eyni zamanda Gəncə, Şəki, Şuşa və digər şəhərlərdə də inkişaf etməyə başlamışdı. Məhz bütün bunların əsasında savadlı,

istedadlı, rus dilini bilən, müasir texnikadan və cihazlardan istifadə etməyi bacaran insanlara böyük ehtiyac vardı. Bu ehtiyacın aradan qaldırılması daha çox yaşlı, artıq müəyyən bir sahədə çalışan, lakin hələdə ibtidai və texniki savada malik olmayan insanlar təhsili ilə həyata keçirilirdi. Çünki ucuz işçi qüvvəsi ilə işləməyə alışan sahibkarlar özləri də zamanın tələbləri ilə ayaqlaşaraq, ümumi və texniki-peşə təhsilinin verilməsi məqsədilə yaşlılar üçün müxtəlif məktəb və kursların açılmasının marağında idilər. Artıq XIX əsrin 70-80-ci illərindən etibarən Azərbaycanda dövrün tələblərinə uyğun olaraq bu məqsədə xidmət edən peşə təhsil müəssisələri ard-arda açılmağa başladı.

Artıq 1829-cu ildə Şəki Xanabadda ipək sarıma manifakturası açılmışdı. Burada ipək yeni üsulla – dəzgəhləri hərəkətə gətirən buxarla istehsal olunurdu. Sənayedə yeni dəzgahlardan istifadə ixtisaslı kadrları tələb edirdi. Bu tələbatı ödəmək məqsədilə 1843-cü ildə Şəkidə “təcrübə ipəkçilik məktəbi” adı altında məktəb fəaliyyətə başladı. Bu məktəbdə təhsil alanlara xarratlıq peşəsinin də incəlikləri öyrədilirdi. Məktəb fəaliyyət göstərdiyi 20 il (1843-1864) müddətində orda 236 nəfər təhsil alsa da, cəmi 117 nəfər oradan məzun ola bilmişdi. Burada 16-18 yaşlı gənclər təhsil alırdı. İpəkçilik məktəbinin təhsil müddəti 4 il idi. “Azərbaycan tarixi” kitabında məktəbin o dövr üçün əhəmiyyəti vurğulanaraq qeyd olunmuşdu: “Bu məktəb təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda, bütün Zaqafqaziyada ipəkçiliyin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi” (İsmayılov, 2008: 70).

Sonralar buxar maşınlarını istifadə etməklə ipək sarıma Ordubadda da tətbiq olunmağa başlandı. Yeni metodların tətbiqi ilə istehsal olunan xalça və ipək məhsulları təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından kənarda da müxtəlif sərgilərdə yüksək qiymətləndirilmiş, uğurlar qazanmışdılar.

Ümumilikdə, 1843-cü ildə Xəzəryanı ərazilərdə 8000-dən çox sənətkar və xeyli usta var idi. Bundan başqa Nuxada xalçaçılıq, ağac üzərində naxış, ipək sarıma, Lahıda mis qabların istehsalı, dəmirçilik kimi sahələr inkişaf etmiş, qəza və şəhər məktəblərində sənət, kənd təsərrüfatı, bağçılıq və s. bilikləri öyrədən əlavə fənlər tədris olunmuşdu. Lakin bu biliklərin verilməsi təcrübəsi gözlənilən nəticə əldə olunmadığı üçün effektiv sayılmamışdı. Bundan sonra yeni sənət öyrədən və kənd təsərrüfatı məktəbləri açılmağa başlandı.

Mövcud şəraitdə fəaliyyət göstərən peşə məktəbləri əhalinin artmaqda olan peşə təhsilinə olan tələbatını ödəməkdə çətinlik çəkirdi. Bu məqsədlə Bakı ibtidai məktəbinin nəzdində 1874-cü ildə şəhər vəsaiti ilə idarə olunan, dülgərlik və xarratlığın öyrədildiyi peşə təhsili şöbəsi təsis edildi. 1888-ci ilə kimi fəaliyyət göstərən və sonralar müstəqil sənət məktəbinə çevrilən şöbədə keçirilən dərslər sırf təcrübəli xarakterli idi. Bu sənət məktəbinin əsas məqsədi bir tərəfdən valideyn himayəsindən məhrum uşaqları pis vərdislərdən uzaq tutmaq, onların asudə vaxtlarını düzgün təşkil edə bilmək idisə, digər tərəfdən bu uşaqlara gələcəkdə Bakı və onun ətraf rayonlarında, neft mədənlərində, fabrik və zavodlarda II dərəcəli texnik və ya digər sənətlərdə işləyərək öz dolanışıqlarını təmin etmək imkanını vermək idi. Belə gözəl məqsədlərə xidmət edən məktəbin şagirdlərinin sayı ildən-ilə artırdı. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, əgər 1892-ci ildə peşə məktəbinin şagirdlərinin sayı 69 nəfər idisə, 1893-cü ildə onların sayı 135 nəfərə çatmışdı (ARDTA :5-7).

1908-ci ildə Şamaxıda yaşlılar üçün mühasibatlıq kursları təsis edilmişdi. Həmin ilin 1 sentyabr tarixindən etibarən adı çəkilən kurslara qəbul elan olunmuş, noyabrın 1-də isə artıq dərslərə başlanılmışdı (ARDTA: 7-9). Lakin bu kurslara əhali tərəfindən marağın və müraciət edənlərin sayının az olması ilə əlaqədar qısa bir müddətdən sonra ora bağlanmışdı.

Azərbaycanın kapitalist istehsalata cəlb olunması ilə Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi nəticəsində dəniz nəqliyyatına böyük ehtiyac duyulurdu. Xəzər dənizi coğrafi mövqeyinə görə həm daxili, həm də xarici yükdaşımada mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi. Bakının Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, onun liman şəhəri olması və Xəzər dənizi hərbi donanmasının savadlı dənizçilərinin burada cəmləşməsi gəmiçilik sənayesinin məhz paytaxt şəhərində inkişafına gətirib çıxarmışdı. Bura əsasən neft məhsullarının Rusiya bazarlarına daşınmasında əsas nəqliyyat yolu idi.

Əlbəttə dənizçiliyin inkişafı bu sahədə çalışan ixtisaslı kadrlara - gəmiçi və mexaniklərə tələbatı artırırdı. Çox təəssüf ki, o dövrdə gəmidə çalışanların əksəriyyəti təhlükəsiz üzmənin əsas şərtləri olan losiya (gəmi səfəri ehtiyacları üçün dənizlərin və sahillərin təsviri), meteorologiya, naviqasiya cihazlarından istifadə biliklərinə malik deyildilər. Bu məqsədlə gəmi sahibləri lazımi bilik və təcrübəyə malik olan ixtisaslı kadrları ölkədən kənardan Rusiya, Finlandiya, İsveçrə və Almaniyadan gətirməli olurdular.

Azərbaycanda dənizçilik təhsilinin inkişafı birbaşa peşə təhsilinin inkişafı ilə bağlıdır. Bakıda dənizçilik sinfi ilk dəfə 1881-ci il 8 noyabr tarixində dəniz kənarında yerləşən, “Olgin kazarması” adlanan keçmiş qospitalın binasında fəaliyyətə başlamışdı (Ocherki istorii profesionalno-tekhnicheskogo obrazovaniya v SSSR. 1981: 159). Bina çox darısqal və dərslərin keçirilməsi üçün uyğun deyildi. Zamanla təhsil alanların sayı artdığı üçün də məktəb tez-tez yerləşdiyi ünvanını dəyişdirmək məcburiyyətində qalırdı.

Dənizçilik sinfində tədris ili noyabrın 1-də başlayaraq aprelin 1-nə kimi davam edirdi. Sınıfın açılmasında əsas məqsəd Xəzər dənizçiliyinin inkişafına xidmət göstərməklə yerli əhaliyə dənizçi peşəsinin bütün sirrlərini öyrətməkdən və bu yolla da lazımi mütəxəssislər (şturman və şpiker) yetişdirməkdən ibarət idi.

Dənizçilik sinfinin tədris və təlimin təşkili ilə bağlı bütün məsələləri dövrünün təcrübəli dənizçisi, Bakı limanının rəis müavini, Xəzərdəki mayakların rəhbəri, I rəq kapitan N.M.Filipova həvalə olunmuşdu. Elə o özü dənizçilik sinfinin ilk müdiri olmuşdur.

27 iyun 1867-ci il tarixli dənizçilik sinfləri ilə bağlı sərəncama əsasən məktəbə qəbul olmağın əsas şərti rus qrammatikasını bilmək idi. Bu səbəbdən də əsas məqsədi azərbaycanlı dənizçilər yetişdirmək olan dənizçilər sinfinə ilk əvvəllər azərbaycanlıların daxil olması qeyri-mümkün idi. Buna görə də nizamnamədə dəyişikliklərin aparılması məsələsi istər rus xadimləri, istərsə də Rusiyanın dövrü mətbuatında dəfələrlə mübahisə məsələsinə çevrilmişdi.

Dənizçilik sinfində vahid tədris proqramının olmaması və ora şagirdlərin ilin istənilən vaxtında qəbul olunması müəllimlərin işini çətinləşdirirdi. Sınıfdə ümumi və xüsusi fənləri tədris edən müəllimlər işləyirdilər. İlk illər losiya (gəmi səfəri ehtiyacları üçün dənizlərin və sahillərin təsviri), naviqasiya, astronomiya fənlərini məktəbin müdiri N.M.Filipov, rus dili, riyaziyyat və coğrafiyanı digər şəhər məktəblərinin müəllimləri tədris edirdilər.

Dənizçilik sinfində oxuyanlar yaş, kontingent və hazırlıq səviyyəsinə görə fərqlənirdilər. Əvvəllər burada bir qrupda oxuyanların yaşı 13-30 yaş arasında dəyişirdi. Oxuyanların əksəriyyəti savadsız, ibtidai məktəbdə oxumuş, rus dilini bilməyən, dənizdə heç olmamış təcrübəsiz dənizçilər və təcrübəli losmanlardan ibarət idi.

Dənizçilik sinfində dərslərin ödənişsiz olması, məzunların və qulluqda olanların vergidən və əsgərlikdən azad olması, qısa müddətdə peşəyə yiyələnmək imkanı buraya axının güclü olmasının əsas səbəbi idi. Amma bununla belə, rus dilini lazımi səviyyədə bilməmələri azərbaycanlılara bura qəbul olmaqda böyük maneə törədirdi. Lakin nizamnamədə qeyd olunduğu kimi, qəbul olunanların mütləq “rus dilini bilmə” tələbinə baxmayaraq məktəb müəllimləri azərbaycanlı şagirdlərə güzəştə gedərək azsavadlıları da dənizçilik sinfinə qəbul edir, onlara rus dilinin qrammatikasını, rus dilində yazıb-oxumanı öyrədirdilər. Bu da sonralar dənizçilik sinfində təhsil alanlar sırasında azərbaycanlıların sayının artmasına gətirib çıxarmışdı.

Bakı dənizçilik sinfinin zamanla şöhrət qazanması bura başqa ölkələrdən olan gənclərin də axınına səbəb olmuşdu. Təhsil almaq üçün Bakıya Həştərxan, Tiflis, Stavropol, Tambov və başqa ərazilərdən də gəlirdilər. Dənizçilik sinfinin uğuru onun məzunlarının sayında da özünü göstərirdi. Əgər 1889-cu ildə buraxılış imtahanını uğurla verib diplom alanların sayı 10 idisə, 1894-cü ildə onların sayı artıq 40-a çatmışdı (Tairzadə, 2009: 300).

Bakı dənizçilik sinfinin daha bir uğur göstəricisi onun 1889-cu ildə Tiflisdə keçirilən Qafqaz kənd təsərrüfatı və sənaye sərəgisində III dərəcəli diploma layiq görülməsi olmuşdur (ARDTA: 1-8).

Ümumilikdə, fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində (1881-1902) dənizçilik sinfinin 945 müdavimi sırasında 136 azərbaycanlı olmuşdu.

Sinfi bitirdikdən sonra məzunlar rus dili, riyaziyyat və naviqasiyanı bilməklə yanaşı, xəritəni oxumağı, xəritə üzrə gəminin yolunu müəyyən etməyi, gedilmiş yolu hesablamağı, gəminin coğrafi koordinatlarını müəyyən etməyi bacarmalı və Xəzər dənizinin losiyasını mükəmməl bilməli idilər.

Dənizçilik sinfinin məzunlarını əksər hallarda aşağı səviyyəli vəzifələrə işə götürürdülər. Onlar özləri müstəqil iş axtarırdı, heç bir təyinat almırdılar. Onların böyük əksəriyyəti isə gəmidə ancaq qulluqçu vəzifəsində çalışır, çox az bir hissəsi isə xeyirxah kapitanlara rast gəldikləri təqdirdə bu sahədə uğur əldə edə bilirdilər.

Bakı dənizçilik sinfi 1881-1898-ci illərdə birbaşa Xalq Maarif Nazirliyinin nəzarəti altında idi. Sonradan isə tərkibində ayrıca ticarət dənizçiliyi işi üzrə şöbənin fəaliyyət göstərdiyi Maliyyə Nazirliyinə verilmişdi (Tairzadə, 2009: 297).

Bakı dənizçilik sinfində ilk struktur dəyişiklik Şəhər duması və qubernatorun bir neçə dəfə müraciətlərindən sonra ticarət donanmasının ehtiyacları əsasında 1891-ci ildə həyata keçirildi. Burada kabotaj buxar gəmiləri üçün komandirlər hazırlayan şkipər şöbəsi fəaliyyətə başladı). Bundan başqa 1896-cı ildə Bakı dənizçilik sinfinin nəzdində gəmi mexaniklərinin hazırlanması məqsədilə iki illik ödənişli axşam kursları da açıldı.

1897-ci ildə dənizçilik sinfinin xahişini nəzərə alan şəhər duması qeyri-rus, xüsusən də azərbaycanlı tələbələrin bəzi fənlərin tədrisi zamanı rastlaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə hazırlıq sinfi açdı. 1902-ci ildə isə dənizçilik sinfi Bakı dəniz uzaq səfər məktəbinə çevrildi (ARDTA: 1-8).

Tədris müəssisəsi güclü maddi-texniki bazaya, tədris proqramına əsasən 300 tom xüsusi kitabdan ibarət olan kitabxanaya malik idi. Burada dənizçiliklə bağlı zəngin ədəbiyyat, dövrü mətbuat orqanlarının nəşrləri, jurnal və qəzetlər də vardı. Yay aylarında nizamnaməyə əsasən dənizçilik sinfinin sonlarında şagirdlər ticarət gəmilərində təcrübə hazırlıq məqsədilə üzməli idilər. Bu da tədris müəssisəsi rəhbərliyinin təkcə nəzəri bilikləri verməklə kifayətlənmədiyinin, təcrübə biliklərə də necə böyük üstünlük verdiyinin göstəricisi idi.

Bakıda dənizçilik sinfinin, sənət və digər peşə məktəblərinin açılmasından sonra kənd təsərrüfatı məktəbinin də açılması gündəmə gəldi. XIX əsrin 90-cı illərində artıq Zaqatala, Quba və Gəncədə fəaliyyət göstərən peşə məktəblərinin kənd təsərrüfatı şöbələri də vardı.

Dənizçilik məktəbindən başqa XIX əsrin sonlarında Bakıda fəaliyyət göstərən digər bir peşə məktəbi Mərdəkanda açılmış bağçılıq məktəbi olmuşdur.

XIX əsrin sonlarında Bakıda iqtisadi-siyasi vəziyyətin və neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar bölgələrdən şəhərlərə güclü axın nəticəsində əhəlinin sayı artmış, bununla əlaqədar olaraq, təbii ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbat da yüksəlmişdi. O dövrdə Abşeronda kənd təsərrüfatının ən inkişaf etmiş sahəsi bağçılıq idi.

Abşeron bağları əsasən üzüm, əncir, tut və digər bitki, meyvə və giləmeyvə növləri ilə məşhur idi. Lakin torpağın ilkin formada, kустar üsullarla becərilməsi suvarılmanın zəifliyi, məhsulun zərərli həşəratlardan qorunması üçün lazımi vasitələrin olmaması və digər təbii amillər məhsuldarlığın aşağı olmasına gətirib çıxarırdı. Sadalanan problemlərin aradan qaldırılması yalnız müasir texnologiyalardan istifadə vasitəsilə mümkün ola bilərdi.

Bağçılıq məktəbinin açılması fikrini ilk dəfə 1890-cı ildə Bakı şəhər qubernatoru V.P.Roqqe Mərdəkan kəndində bağda dincələrkən irəli sürmüşdü. İdeya irəli sürülsə də maddi dəstək mənbəyinin olmaması, məktəbin açılmasının maddi yükünün də kəndlilərin üzərinə düşməsi onun açılmasına imkan vermirdi.

Həmişə öz xeyirxahlığı və xalqın maarifləndirilməsi sahəsində xidmətləri ilə tanınan H.Z.Tağıyev bu dəfə də hərəkətə keçərək bağçılıq məktəbinin açılması işini, məktəb binasının tikilməsinin və ilk 10 il onun saxlanılması üçün bütün xərcləri öz üzərinə götürmüşdü.

Əkinçilik və Dövlət Əmlak Nazirliyi bu müddət ərzində illik 2000 rubl borcu da ödəməyi və müddətin sonunda məktəbi öz mülkünə çevirməyi qərarlaşdırmışdı. Mərdəkan kənd cəmiyyəti də öz növbəsində məktəb binasının tikintisi üçün 10 desyatin torpaq ayırmışdı.

Məktəb binasının tikinti işləri 1896-cı ilin aprel ayında tamamlandı. Məktəb korpusu iki böyük sinif otağından ibarət idi. Hər bir sinif 40 nəfər şagirdin oxuması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Məktəb binasında həmçinin müəllimlər və tədris vəsaitləri üçün kabinet, kitabxana və geniş veranda vardı. Əgər ehtiyac olarsa burada üçüncü sinfin açılması da mümkün idi. Tədris prosesində müəllimlərin yerləşdirilməsi üçün 3 otaqlı evlər yaradılmışdı. Burada gələcəkdə şagirdlər üçün yataqxananın da tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bina memari gözəlliyi və dəbdəbəliliyi ilə seçilirdi. Torpaq dərindən işlənilmiş, hətta başqa yerlərdən məhsuldar torpaq belə gətirilmişdi. Abşeronda suvarma problemi olduğu üçün xüsusi suvarma sistemi yaradılmışdı.

Bağçılıq məktəbinin yaradılmasına H.Z.Tağıyev xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Məktəbin bağında müxtəlif növ bitkilər, meyvə ağacları, dekorativ bitkilər, güllər, kollar və s. əkilmişdi. Azərbaycanda ilk

dəfə olaraq şitillik burada salınmışdı. Bağın gözəl tərtibatı və dekorativ bitkilərin əkilməsi üçün Tağıyev özü şəxsən tanınmış bağban Kinseli dəvət etmişdi.

Məktəbdə tədris prosesi 3 il davam edirdi. Onun nəzdində həmçinin 2 illik hazırlıq sinfi də fəaliyyət göstərirdi. Məktəbin nizamnaməsində burada yaşı 13-dən yuxarı olan gənclərin oxuması nəzərdə tutulsa da, sonralar məktəbdə yaşlılar da təhsil almağa başlamışdı.

Əkinçilik və Dövlət Əmlak Nazirliyindən məktəbin açılması üçün icazənin alınması bir müddət çəkdi. Əvvəl bir çox mətbu orqanlarında da qeyd olunduğu kimi məktəbin açılması 13 sentyabr 1896-cı ildə nəzərdə tutulmuşdu. Lakin təmtəraqlı açılış 1896-cı ilin oktyabr ayının 27-də baş tutdu. Buna səbəb kimi bəzi mənbələrdə Tağıyevin söyləri nəticəsində salınmış məktəb bağının payız fəslinin gəlməsi ilə daha füsunkar mənzərə almış gözəlliyini xalqa göstərmək istəyi olmuşdur. Açılış saat 14:00-da baş verdi. Açılışda Bakı quberniyasının qubernatoru V.P.Roqqe, vitse-qubernator P.A.Liliyev, şəhər başçısı K.A.İretskiy, klassik kişi gimnaziyasının müdiri Pobedonostsev, real məktəbin direktoru İ.V.Denfer və digər dövlət və quberniya administrasiyasının nümayəndələri, orta məktəb müdirləri, din xadimləri, yerli əhali və başqaları iştirak edirdilər (İbragimov, 1990:109).

Mərdəkan bağçılıq məktəbində birinci il ümumtəhsil fənləri tədris etmək və müvəqqəti olaraq müdir vəzifəsini icra etmək üçün Heydər Muradhasilov, müəllim qismində isə - Hüseyn Xəlilov dəvət olunmuşdu. Onların hər ikisi Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunları və pedaqoji təcrübəyə malik şəxslər idilər. A.Muradhasilov əvvəllər Qızılağac ibtidai məktəbinin, H.Xəlilov isə Quba ikisinifli məktəbinin müəllimi vəzifəsində çalışmışdılar.

Məktəbdə elementar biliklər, hesab və bağçılıq üzrə nəzəri və təcrübi biliklər verilirdi. Dərslər Azərbaycan dilinin köməyi ilə rus dilində aparılırdı. Məktəb fəaliyyətə başladıqdan qısa bir müddət sonra burada yaşlılar üçün axşam kursları və bazar günü oxuları da təşkil edildi. Bu kurslara xalqın marağı böyük idi.

Bazar günü oxuları mütəmadi olaraq əkin işlərindən azad vaxtlarda keçirilir və may ayına kimi davam etdirilirdi.

Birinci tədris ilinin sonunda Mərdəkan bağçılıq məktəbində 43 nəfər, 1898-ci ilin əvvəlində isə 46 nəfər təhsil alırdı. Onların sırasında yaşlılar da çoxluq təşkil edirdilər.

1899-cu ildən başlayaraq isə məktəbdə təhsil alanların sayı azalmağa başladı. Artıq şagirdlərin sayı 30-a enmişdi. Nəhayət, 1900-cu ildə məktəb bağlandı (Teregulova, 1917: 24).

Qısa bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Mərdəkan bağçılıq məktəbi gözəl şəraiti, düzgün təşkil olunmuş tədris prosesi, verilmiş elementar bilik və bağçılıq sahəsində peşə vərdişlərinə əsasən bu sahədə savadlı, təcrübəli kadrların yetişməsinə təkan vermişdi. Hal-hazırda zamanında H.Z.Tağıyevin böyük səyi və vəsaiti hesabına yaradılmış Mərdəkan bağçılıq məktəbinin binasında 123 sayılı orta məktəb yerləşir. Məktəbin geniş həyatında Tağıyevin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq onun büstü də ucaldılmışdı.

1901-ci ildə Bakıda qısamüddətli kommersiya kursları da fəaliyyətə başladı. Bu kurslar əsasən yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bakı kommersiya kurs və məktəblərinin əsas məqsədi dövrün tələblərinə uyğun müəyyən peşələr üzrə çatışmayan mütəxəssislərin hazırlanması idi. Kursların təsis edilməsində başda H.Z.Tağıyev olmaqla, Ş.Əsədullayev, F.Vəzirov, A.Mantaşov, Nobel qardaşları kimi imkanlı şəxslər yaxından iştirak etmişdilər. 1906-cı ilə qədər H.Z.Tağıyev Bakı kommersiya kurs və məktəblərinin ilk fəxri qəyyumu olmuşdur.

Peşə məktəblərinə olan tələbatın artması onların bölgələrdə də açılmasına səbəb olmuşdu. 1882-ci il mayın 15-də Zaqatalada peşə məktəbi açıldı və 1897-ci ildə yenidən təşkil edildi (Əhmədov, 2001: 153). Bu məktəb qəza məktəbinin nəzdində yerli əhalidən yığılan ianələr sayəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdi. Məktəbin 20 şagirddən ibarət pansionu da vardı. Hətta əhalinin maddi dəstəyi ilə peşə məktəbi üçün ayrıca tədris məktəbi də tikilmişdi.

Zaqatala peşə məktəbi ilə qəza məktəbi arasında sıx əməkdaşlıq vardı. Belə ki, peşə məktəbinin şagirdləri dülgərlik, çilingərlik, dəmirçilik və başqa sənətləri öyrənməklə bərabər, qəza məktəblərində digər tədris fənlərini və rəsm öyrənirdilər. Qəza məktəbinin şagirdləri də həmçinin onlara tədris olunan fənlərlə bərabər, peşə məktəbinin emalatxanasında sənət və kənd təsərrüfatına dair biliklər əldə edirdilər.

XIX əsrin 70-ci illərində Gəncədə də peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Hələ 1872-ci ildə şəhər sakinləri özləri 3000 rubl ianə toplamış və ayrıca peşə məktəbi açmağa cəhd göstərmişdilər. 1884-cü ilin

noyabrın 8-də əhalidən yığılan vəsait hesabına Qafqaz canişini Mixail Nikolayeviçin Qazqazda hökumranlığının 10 illiyi münasibətilə Gəncədə Mixaylovski sənət məktəbi açıldı.

Gəncə peşə məktəbinin əsas məqsədi ibtidai təhsilli bağçılar, əkinçilər, ustalar, dülgərlər, xarratlar və başqa peşə sahiblərini yetişdirməkdən ibarət idi. Məktəb 1 hazırlıq və 4 əsas sinifdən təşkil olunmuşdu. Məktəbdə peşə bilikləri ilə bərabər ümumtəhsil bilikləri də verilirdi. 15-20 saat davam edən dərslərdə dəmirçilik, çilingərlik, xarratlıq, dülgərlik və başqa peşələr öyrədilir, 4 ilin sonunda isə şagirdlər özləri istədikləri peşəni seçir və onun inceliklərinə yiyələnirdilər. Buranın məzunları Bakının zavod və fabriklərində, dəmir yolunda işə düzələ bilirdilər. Məktəb 1895-ci ildə yenidən təşkil edilmiş, təhsil müddəti 7 ilə çatdırılmışdı.

1884-1905-ci illər arasında Gəncə Mixaylovski peşə məktəbində təhsil alan 586 şagirddən 110-nu təhsilin başa vura bilmiş, qalan hissəsi ehtiyac və digər səbəblər üzündən təhsillərini yarımçıq qoyaraq işləməyə başlamışdılar.

1895-ci ildən etibarən Gəncə Mixaylovski peşə məktəbinin nəzdində yaşlılar üçün bazar günü kursları açıldı. Burada yaşlılara peşə öyrədilirdi (İsmayilov, 2008: 175).

Akademik Hüseyn Əhmədov “XIX əsr Azərbaycan məktəbi” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanda peşə təhsili verən tədris müəssisələrinin açılmasının səbəbini belə izah edir: “Sənət və kənd təsərrüfatı məktəbləri təşkil etmək ideyası, həm də çarizmin məxfi məqsədləri ilə əlaqədar idi. Bu məqsəd az-çox savadı olan gənclərə sənət təmayülünü verməklə, bujaaziya üçün əlavə qazanc gətirə biləcək adamlar hazırlamaqdan ibarət idi. Ən əsası isə gənclərin əqli təhsilini məhdudlaşdırmaqdan, meydana gəlməkdə olan proletariatin qarşısını almaqdan ibarət idi” (Əhmədov, 2006: 206). Buradan aydın olur ki, çar Rusiyasının Azərbaycanda peşə, sənət məktəblərinin açılmasındakı “canfəşanlıq” heç də xalqımızın gələcəyini düşünməsindən, peşəkar kadrlar yetişdirmək istəyindən deyil, bu yolla yetişməkdə olan savadlı gənclərin qarşısını almaqdan irəli gəlirdi. Amma bu da danılmaz bir faktdır ki, əksəriyyətində peşə təhsili ilə bərabər ümumtəhsil fənlərin də tədris olunduğu və ibtidai biliklərin verildiyi peşə və sənət məktəblərinin Azərbaycan xalqının, xüsusəndə əhalinin yaşlı təbəqəsinin maarifləndirilməsində mühüm rolu olmuşdur.

Şərqdə ilk dəfə qadınlara seçib-seçilmək hüququnun verildiyi Cümhuriyyət illərində sözsüz ki qadınların təhsili də diqqətdən kənarda qala bilməzdi. Bu dövrdə hakimiyyət Azərbaycanda qadınların ümumi, orta, o cümlədən, peşə təhsilinin inkişafına xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşırdı. ADR imkansız, ehtiyac içində yaşayan qadınların güzəranını yaxşılaşdırmaq, qayğılarını azaltmaq və onlara özünəinam hissini aşılamaq üçün 1917-ci ildə xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən təsis edilmiş peşə məktəblərinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, bu səbəbdən də xüsusi olaraq yaşlı qadınlara peşə öyrətmək məqsədilə tikiş kursları açır.

24 mart 1919-cu ildə Azərbaycan milli gimnaziyasının nəzdində qadınlar üçün xüsusi olaraq kursların təmtəraqlı açılışı oldu. Açılışda 120 nəfər qadın iştirak edirdi. Tədbiri öz çıxışı ilə Sara xanım Aşurbəyli açıq elan etdi. Daha sonra Krım tatar qadınları adında Şəfiqə xanım Qaspiralı, Hənifə xanım Məlikova da çıxış etdilər. Onlar öz çıxışlarında kursların açılmasından, qadın təhsilinin önəmindən danışaraq, kursların gələcək fəaliyyətinə böyük ümid bəslədiklərini söyləmişdilər. Adı çəkilən kurslarda dərslər həftədə 3 dəfə olmaqla 3 (savadsızlar, az savadlılar və savadlılar) qrup üzrə həyata keçirilirdi. Burada milli ədəbiyyat, tarix və b. fənlər tədris olunurdu.

Nəticə

Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin müxtəlif peşə sahələri üzrə elmi və texniki biliklərə yiyələnməsində həmin dövrdə fəaliyyət göstərən texniki-peşə məktəblərinin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Məhz bu məktəbləri bitirən, burada savad və elmi-texniki biliklərə yiyələnən şəxslər gələcəkdə Azərbaycanda neft və qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atmış, ölkəmizin ən böyük təbii sərvəti olan “qara qızılının”, “ağ qızılının”, ipəyinin və bir digər sənaye məhsullarının hesabına dünyada tanınmasına səbəb olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. ARDTA. Fond № 33, siyahı №1, iş №55
2. ARDTA. Fond № 389, siyahı №6, iş №27

3. ARDTA. Fond № 389, siyahı №6, iş №245
4. Əhmədov, H.M. (2001). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU.
5. Əhmədov, H.M. (2006). XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif.
6. İsmayılov, M. (2008). Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. Bakı. c. 5.
7. İbragimov, M.J. (1990). Predprinimatelskaya deyatelnost G.Z.Tagiyeva. Baku: Azerneshr.
8. Ocherki istorii profesionalno-tehnicheskogo obrazovaniya v SSSR. (1981). Moskva: Pedagogika.
9. Tairzade, N.A. (2009). Iz istorii Azerbaydzhanskoy inteligensii. Baku: Adiloglu.
10. Teregulova, O. (1917). O kulturno-prosvetitskoy deyatelnosti sredi musulman. Baku: Kaspiy.

Göndərildi: 11.06. 2022

Qəbul edildi: 07.08. 2022